

BERGSON VE DİN FELSEFESİ¹

E. C. WILM²

Çeviren: Osman Zahid ÇİFÇİ³

Henri Bergson'un gibi herhangi bir yeni ve orijinal felsefe sisteminin mevcut dini ilgi alanları ve fikirler için taşıdığı anlam pek çok kişiyi yakından ilgilendiren bir husustur. Bu nedenle, şu dönemde birkaç söz söylemek konu üzerine bir katkı sunabilir.

Soruyu ustaca veya anlamlı bir şekilde ele alacak olursak; öncelikle din terimi ile tam olarak neyi kastetmek istediğimiz konusunda bir fikir birliğine varmamız gerektiği çok açıktır. Örneğin, din faktörünü geleneksel teolojinin dogmalarıyla özdeşleştirmemiz ve onun doğası ve anlamı hakkında daha özgür bir bakış açısı edinmemiz gereken bir durumda Bergson'un öğretilerinin dinin üzerine olan etkilerine ilişkin sorunun çok farklı bir şekilde cevaplanması gerektiği açıktır. Daha geniş ve hayati derecede tanımlanmış bir dini, güçlü bir şekilde doğrulayabilecek ve destekleyebilecekken, Bergson felsefesinin geleneksel teoloji doktrinleri üzerindeki etkisi neredeyse tamamen olumsuz olacaktır (tabi ki, bu doktrinler oldukça özgür ve sembolik olarak yorumlanmadıkça).

Bu maksatla konumuz için benimseyeceğimiz din görüşü, iyiliğin daimiliğine, kâinatın hiç olmadığı kadar iyiyi tercih etmek ve kötüyü yok etmek üzere yaratıldığı şeklindeki bir inanca dayanmaktadır. Kısaca tarif etmek gerekirse, dinin mükemmelliğinin ebedi olduğuna olan inanç (Sekretan'ın sözlerini kullanarak); veya kendi cümlelerime ile (antropomorfik çağrışımlarına rağmen hoşuma giden) dinin sevgiye (aşka) olan inanç olduğunu söylemek mümkündür.

Böyle bir inancın bizim için mümkün olup olmadığı bir sorundur; ancak bu sorunun James ve arkadaşlarının, eğer din olgusuna olumlu cevap verilecekse, olgusal kanıtlanma (ispat) alanından inanç ve pratik gayret alanına ötelenmesi gerektiği yönündeki önermelerine rağmen, sorunun olgusal veya ampirik kanıtlar temelinde kısmen çözülebileceği açıkça görülmektedir. James'in ampirik düzeni ahlaki açıdan muğlak ve hatta kötü olarak toptancı kınaması bana gerçekten de biraz fazla abartılı ve ağır (acımasız) gelmektedir. Şöyle yazmaktadır: 'Orada methedeceğimiz her fenomen, zihnin üzerindeki

¹ Wilm, E. C.(1913). Bergson and the Philosophy of Religion.The Biblical World, Vol. 42, No. 5 (Nov., 1913), pp. 279-283.

²'Wells College' Felsefe Profesörü, 'Din Problemi', 'Din Kültürü' ve 'Friedrich Schiller'in Felsefesi' kitaplarının yazarı.

³ Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, zahid.cifci@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0348-594X

tüm dini etkisini ortadan kaldıracak zıt bir fenomenle yan yanadır. Güzellik ve çirkinlik (iğrençlik), sevgi ve gaddarlık, yaşam ve ölüm, her şeyi ayrılmaz bir bütün olarak bir arada tutar: o eski sıcak ve insanı seven bir tanrı kavramı yerine ne nefret eden ne seven, her şeyi anlamsızca ortak bir kıyamet için bir araya getiren devasa bir kudret (güç) kademeli olarak bizi ele geçirir.’ Burada, dünyadaki iyi ve kötünün karşılaştırılması sorununa, sadece tarihsel veya betimsel (tanımlayıcı) bir çerçeveden bakılmasına, iyimserlik ve kötümserlik hususlarına girmek istemiyorum. Din hususunu, yani iyinin üstünlüğüne olan inancımın ilişkin görüşlerimi ve argümanlarımı, okuyucu eğer ilgilenirse, ‘Din Problemi – The Problem of Religion’ adlı son kitabımda aşağı yukarı tam olarak sundum. Elbette şu husus açıktır ve daha fazla tartışmaya gerek yoktur: mevcut üstünlüğe veya iyinin nihai zaferine olan inanç, çok fazla ampirik desteğe sahip olmakla birlikte, inancın doğası gereği, kesin bir başarıdan ziyade sonsuza dek felsefi bir özlem olarak kalması gerekmektedir; dolayısı ile tam bir ampirik doğrulamaya açık değildir.

Ancak din için önemli olan temel mesele iyinin aslında gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği değil, bunun böyle bir dünyada gerçekleştirilebilir olup olmadığı; iyinin kötülüğe, makullüğün ve özlemin mantıksızlığa, kadere ve şansa karşı aşamalı olarak zaferi, dünyanın fiili yapısında, gerçekten umut edebileceğimiz ve bunun için çalışabileceğimiz bir şey olup olmadığıdır.

Dahası ve özellikle, insanın etkin doğasını hesaba katmadan, sadece dünyanın temsil ettiği fiziksel güçlerin dikkate alınmasıyla iyi ve kötünün şanslarını hesaplayan, insan gayesinin (aspiration) etkinliğini; yani insan faktörünün aktif faaliyetini hesaba katmadan yapılan ahlaki açıdan bir kâinat değerlendirmesi yeterli olarak kabul edilemez. James, herhangi bir felsefenin başarılı olabilmesi için iki temel kusurdan kaçınması gerektiğini öne sürerken haklıydı: birincisi, felsefe, nihai ilkesinde en kıymetli güçlerimizi şaşırtmamalı ve onları altüst etmemelidir; ikincisi ise dünyayı aktif güçlerimize karşı baskı yapan hiçbir nesneyi içermeyecek şekilde tanımlamalıdır. Başka bir deyişle, çekilmez (katlanılmaz) olan iki tür varoluş türü ya tüm sorunların umutsuz olduğu, dolayısı ile tüm çabaların boşuna olduğu; ya da tüm sorunların zaten çözülmüş olduğudur. Dolayısı ile dinin ya da gerçekliğin herhangi bir umut veren yorumunun asıl hasmı (düşmanı), sıklıkla ileri sürüldüğü gibi natüralizm değil, ister fizik bilimi tarafından dizayn edilen natüralist ve mekanik tipten ister mantıksal veya teleolojik mutlak idealizm tipinden olsun; her biçimde mutlakiyetçiliktir (absolutism). Her iki sistem de insanı hesap dışı bırakır; her ikisi de doğasının en dokunulmaz parçası olarak hissettiği şeyi, amaçlarının peşindeki gayeyi, kendi yaşamının özgürlüğünü ve etkinliğini reddeder. O halde, insanın ahlaki doğasının onaylayabileceği, korku ve umutsuzluk yerine güven ve gayeye uygun ruh halleri olan bir

dünya anayasası tek kelimeyle ne olmalıdır diye sorulursa, cevap şu olacaktır: gayret (çaba), mücadele ve belki de çok acı çekilse de insani hedeflerin gerçekten başarılabileceği (ulaşılabilceği) bir dünya olmalıdır.

Şimdi, Bergson'un sisteminin dini olarak adlandırılabilcek herhangi bir dünya görüşü üzerine etkisini öngörebilecek bir konuma geldik diyebiliriz. Bergson'un mevcut konumuzla ilgili dikkat çeken üç doktrini; yaratıcı evrim, belirsiz teleoloji (indeterminate teleology) ve insan özgürlüğü doktrinleridir. Günümüz bakış açısıyla incelendiğinde, bu doktrinlerin, bizim de inandığımız gibi, dinin dayandığı dünya görüşüne geniş ölçüde uygun oldukları görülecektir. Her bir doktrine ilişkin birkaç söz söylemek belki konuyu daha da açıklığa kavuşturacaktır.

1. Evrimin yaratıcı olduğu görüşü, dünyada yeniliği ve dolayısıyla gerçekte var olmasa da ideal olarak arzu edilen şeylerin ortaya çıkmasına vesile olduğunu savunmaktadır. Yine bu görüş, doğayı, yalnızca ideallerin ve akıllı çabaların tesirine değil, bilinçsizce işleyen mekanik güçlere uygun olarak da kuvvetlerin değişmesine ve yeniden yer değiştirmesine bağlı olarak evrilmesi gereken kapalı bir sistem olarak gören mekanik natüralizmi reddetmektedir. Bergson'a göre evrim, sadece eski samanın yeniden harmanlanması, sonsuza dek madde ve enerjinin yeniden dağıtılması değildir. Evrim, daha ziyade, bir olgunlaşma, üretim ve gerçekliğin taze öğelerinin devamlı olarak ortaya çıkma sürecidir. Teolojik yaratılış doktrini sadece tartışma götürmez bir gerçek değil, aynı zamanda dünya hakkında dile getirilecek en temel (merkezi) gerçeği ifade etmektedir. Geleneksel teoloji, yaratma eylemini tekil olarak ve nihai olarak ele almakta ve onu geçmişteki hayali (söylencesel) bir noktaya havale ederek yanılığa düşmektedir. Yaratılış geçmişle sınırlı değildir: sürekli olarak gerçekleşmektedir.

Evrime konusunun yaratıcı ve spontane yönlerini bilimin kabul etmemesi, onu sırf mekanik terimlerle yorumlaması, bilimin kendisi için koyduğu kurallardan tamamen doğaldır. Dünyada gerçek bir kendiliğindenlik (spontaneity) varsa, tıpkı psikolojinin özgür iradeyi görmezden geldiği gibi; hedefi hesaplama ve tahmin olan bilimin de eğer böyle bir şey gerçekten varsa, bunu görmezden gelmesi gerekmektedir. Biz burada sadece, Bergson'un tüm bilim eleştirisinin merkezi noktasını – kuşkusuz en üst düzeyde inceleme testine dayanacak bir eleştiriyi – biraz farklı bir bakış açısından yeniden ifade ediyoruz. Bergson'a göre tarihin kendisi tek gerçek bilimdir ve bilim, soyut ve kavramsaldan ziyade somut ve bireysel ile ilgilendir. Eşsiz (unique) ve bireysel olan, eşsiz ve bireysel olduğu için sonsuza dek kavramsal anlayıştan kurtulur.

2. Ancak Bergson'un sistemi mutlak yaratılış teorilerine karşı (soğuk) ise, tüm mutlak teleoloji biçimlerine de eşit derecede karşıdır. Eğer geleneksel teoloji anlamında mutlak bir yaratılış yoksa, mutlak bir kader de yoktur. Öyle ise evrimin gidişatı, hiç kimse tarafından, hatta Tanrı tarafından bile 'sonu başından bilemesin' diye önceden belirlenmemiştir. Tıpkı geniş ve eksik tanımlanmış (ill-defined) gayeleri, dürtüleri ve faaliyetlerinin ve eğilimlerin belirtileri olan, ancak karşılaştıkları büyük hayat serüveninin nihai sonucuna dair herhangi bir ipucu veya işaret olmadan yaşayan gençlik gibi, Tanrı'nın hayatı da onun önünde büyük ölçüde gerçekleşmemiş bir olasılık biçiminde durur.

Dolayısıyla kehanet, bir kehanet biçimi olmaktan ziyade bir şiir biçimidir. Mesajı öncelikle kehanet değil, normatif ve öğüt vericidir. Kurgusal ifadeleri, hayal gücünü ve iradeyi harekete geçirir ve böylece, yalnızca Doğa'nın kendi başına bırakmış olacağı bir tamamlanmayı önceden bildirmek yerine, insan enerjilerinin serbest bırakılması yoluyla olayları meydana getirir.

3. Bu nedenle, tüm din felsefesi gibi Bergson felsefesinin tamamı özgürlüğün merkezinde görülür. Kâinat, özgür yaratılışın bir ürünüdür; zira o bir güç veya bir mekanizma değil, özgürlük ve yaşamdır. İnsanda ilk elden tanık olduğumuz özgürlüğün işleyişi, iradenin kendisini maddenin egemenliğinden kurtardığı ve hayatı kendi amaç ve gayesine göre şekillendirdiği yerdir.

Böyle sınırsız bir özgürlüğün olmadığı, bunun mantıksızca ve doğanın düzeninden bağımsız olarak işlemediği hususları çok güçlü olarak vurgulanması mümkün olmayan bir noktadır. Sir Oliver Lodge'un örneklemesinde, araştırmacıların laboratuvarına giren ve bilimsel sonuçlarını bozan gündelikçiler (temizlikçiler), bunu yaparken hiçbir doğa yasasını altüst etmiş olmazlar. Sadece araştırmacıların özenle hazırladığı koşulların düzenini değiştirerek sonuçları bozmuş olurlar. Sadece bir kolu iterek bir lokomotifini kendi isteğine göre bir raydan diğerine geçirebilirim. Hatta rayın üzerine bir engel koyarak onu tamamen raydan da çıkarabilirim. Ama yapamadığım şey, onun çok az direnç ile raylar üzerinde ilerlemesini alıkoymaktır. Bu nedenle, motoru yoldan saptırabilir, hatta bozabilirken, doğa yasalarını saptıramam veya altüst edemem. Elbette, birazcık fikir yürütmekle görülecektir ki, iradem ile amaçladıklarımı yapabilmemin tek koşulu doğanın tekdüzeliğine güvenerek onsuz tüm amaçları gerçekleştirilemez kılmak ve hayatın kendisini büsbütün imkânsız hale getiren araçlar kullanmaktır. Aslında, konu üzerinde ne kadar çok düşünülürse, doğanın değişmezliğinin teizm için üretilebilecek en önemli argüman olduğu o kadar netleşecektir. Yerin ayaklarımızın altında sert/sabit olması, suyun sıvı olması ve ateşin yakması, cisimleri yerin çekmesi, güneşin doğması, sonra batması ve

mevsimlerin birbiri ardına tekrar etmesi – kısacası, doğanın geri dönüşsüz olması – hayatın güzel olmasının tek şartıdır.

Bu noktayı burada vurgulamak son derece önemlidir, zira dinin ‘ispatı’ çoğu zaman mucizelerin olmasına ve doğanın düzeninin kesintiye uğramasına dayanmaktadır. Çok yakın dönemde bile, mucizeler doktrininin, ya özgür irade doktriniyle birlikte gündeme geldiği ya da birlikte gündemden düştüğü sıkça iddia edilmiştir. Doğanın, hem tek tip yasalara göre işleyen kapalı bir fiziksel güçler sistemi olduğu hem de iradenin özgür olacağı bir yer olduğu ileri sürülmektedir. Ya doğa kapalı bir sistem değildir ya da özgür irade bir mucizedir. Bir yazar, ‘Psişik mucizelerin mümkün olduğunu ama fiziksel mucizelerin imkânsız olduğunu tutarlı bir şekilde savunamazsınız’ demektedir. Hakikaten, bir kişi iradi eylemiyle kolunu kaldırabileceğini ve bu nedenle iradi eylemiyle de ölüleri diriltebileceğini iddia ederse, muhtemelen mantık için fazla bir itibar kazanmaz ama sağduyu için daha az itibar kazanır. Ama bu tam olarak yukarıdaki argümanın bizi getireceği noktadır. Belki de bu tür bir mantıkçıyla başa çıkmanın en iyi yolu, gücünü iki yönde de deneyerek onu mantığının kalitesini test etmeye davet etmektir.

Bu dünyada riskler ve kayıplar olmaksızın ilerleme sağlamak nadiren görülen bir şeydir; özellikle de yanlış anlaşılma ve yanlış yorumlanma tehlikesine maruz kalmadan gerçeğin asla öğretilmeyeceği sıklıkla gözlemlenen bir durumdur. İkinci kısım gerçeğe çarpıcı bir örnek olarak; bilimsel-akademik çevre, ‘hiçbir ayak sürüme veya hasır altı etme olmaksızın, kendilerini aleni gerçekler olarak sunan gerçeklerin var olduğuna’ ikna olmada olağanüstü bir yavaşlık gösterdiklerini öne süren, mistisizm ve okültizmin her biçimi tarafından büyük lider olarak kabul edilen William James örnek olarak verilebilir. İnanc içerikli dergiler (her zaman aktif olan) sayısız erkek ve kadının ruhunu aydınlattı ve bu kişiler gönül kapılarını ‘ruhanilere’ (tinselcilere), manevi şifacılar, telepati uygulayıcılara ve benzeri her sınıf ve tipteki gizem tacirlerine ardına kadar açtılar. Bergson şu anda aynı kötü (şeytani) kaderi tecrübe etme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Sendikalistler, sosyalistler ve anarşistler kadar birbirinden çok farklı doktrinler onu liderleri olarak kabul ettiler. Mevcut toplumsal düzene karşı birbiri ardına dizilmiş bu güçler (ki her zaman endişe verici sayıda ve içimizdedirler) Bergson’cu yazılardan tuhaf bir teselli bulmuş gibi görünmektedirler. Bu eğilim, Rousseau’nun on sekizinci yüzyıldaki doğaya dönüş hareketini canlı bir şekilde andırmaktadır. Doğa ayırım yapmaz, akıcıdır (duraksamaz); ondaki değişim ve organizasyon insanın bir hilesidir; zira doğa kusurludur. ‘Ülkeyi Tanrı, kenti ise insan yaptı’; bu yaklaşımdan, mevcut toplumun direnilmesi gereken bir kötülük olduğu sonucu ortaya çıkar. Gazeteler ve dergiler bu ve benzeri anlamsız sapmalarla doludur.

Diğer yandan geleneksel teoloji gelmektedir ve Bergson'un doktrinlerinde, en hafif tabirle, ilerleyen zamanın tam bir revizyona tabi tutmadan kendilerine atfettiği muğlaklık konumundan çıkarılmaması gereken bir dizi doktrinin teminatı, mucizeler (etkili bir dini gazeteden alıntıdır), ve 'düşüş, günah, vahiy, kurtuluş' olarak yerini almaktadır. Bu kadim doktrinler, onu aşağı çeken ağırlıklarından ve görünmez hale getiren teolojik laf kalabalığından kurtulabilirlerse, kuşkusuz derin (engin) bir öneme sahip olacaktır. Bergsonizm bize hakikaten modern bir teoloji sunacaksa, büyük bir entelektüel ve manevi katkı sağlayacaktır; fakat modern bilgi ve düşünce tarzı ile gerçekten yan yana olacak yeni bir teolojinin, eski anlayışları ve farklılıkları geriye doğru değil, yalnızca ileriye doğru gidilerek kazanılabileceğine inanıyorum.

Birinin gıdası (eti) olan, diğerine zehridir. Hiç şüphe yok ki, bilim insanlarının ihtiyacı olan şey, salt analiz ve soyut idrakin sınırlarının onlara hatırlatılması, sezgi ve kavrayışı tatbik etmeleridir. Okültizm'e inananların ve hayalperestlerin ihtiyacı olan şey, 'kuzeybatı rüzgârının içlerine girip hastalıklarını ve barbarlıklarını savurup atmasıdır.' Ve tüm iyi erkek ve kadınların ihtiyacı olan şey ise kuşkulardan (şüphelerinden) ve korkularından kurtulmak ve alacakları daha iyi kararlar ile güçlenmek; böylece, onları bir insanın yapabileceği en yüksek göreve, yani hak ve hakikatin yüce menfaatini sürdürme ve ilerletme görevine uygun hale gelmektir. Bu amaçlara ulaşmak için, Bergson'un herkesten çok daha fazla katkı sunmaya istekli olacağından emin olabiliriz.